

s igényeiről Ferdinánd javára! A nagyváradi béke létrejöttének tulajdonképeni oka — Károlyi Árpád szerint — a szultán haragjától való félelem.

Ferdinánd „*tehetetlenségében*, minden jelentősebb eredmény nélkül bosszankodva nézte, mint választják meg“ etc. — s már néhány sorral alább: „Ferdinánd az egymást követő események közepette *nem vesztegelt télen*“ (8 l.).

Frater György politikai pártállását személyes érdekeiből akarja megmagyarázni. (9., 12 l.) Milyen szellemes jellemzés, midőn azt mondja, hogy Erdély megnyeréseért Ferdinándnak „György barátot kell esupán megnyerni: elvégzi ő ezt, *ha jutalom fejében csuháját és püspöki talárját biboros kalappal eszerélheti majd fel!*“ Szegény György barát: ezért mondanak téged a XVI. század legnagyobb magyar diplomatájának?!

Véleményünk a mondottak után az, hogy a szerző sokat ígér, de keveset ad. „Külföldi levéltári kutatásai“-nak bizonyára meg lett volna a kívánt eredménye, ha szerényebb igényekkel lépett volna elő, s az egész „*interregnum*“ helyett Izabellának 1555. ápr. havától a következő év őszéig folytatott diplomáciai működését ismertette volna.

Nem hallgathatjuk el ezek után csodálkozásunkat a felett, hogy az akadémia ilyen „önálló“ munkát szó nélkül kiadott, mert úgy tudjuk, hogy ha a munkáért a szerző is a felelős, az értekezés bírálaton szokott átmenni. Nem tudjuk, kik voltak a bírálók: de bizonyára olyanok lehetek, kik a kérdés irodalmát nem ismerték s a kik előtt Erdély története terra incognita.

L. J.

Görög történelem, különös tekintettel az athéni történelemre és annak forrásaira.

Irta: *Schvarcz Gyula*. Budapest, 1900. 743 l. Kiadja az Athenaeum.

Ára 14 korona.

Évtizedekre terjedő kritikai forrástanulmányon alapuló buvárlatainak eredményét bocsátja közre előttünk fekvő művében a szerző — mint ezt maga írja munkája előszavában. — E bevezető szavak már magokban véve is őszinte tiszteletet ébreszthetnének a szerző iránt, a ki évtizedekig végez buvárlatokat egy tudománykörben, majd előáll, hogy beszámoljon hosszas, komoly, fáradságos munkája eredményéről. De magára a dologra térve Schvarcz Gyula nemcsak olyan szorgalmas munkás volt, a ki minden körülmények között eredményt tud felmutatni, hanem mester a maga nemében, ki talentumokkal rendelkezve úttörő munkára vállalkozott s mint ilyen, fényesen gazdag eredményekről számolhat be. Abban a széles körben, melyben mozognia kell, a biztos tájékozottság mellett a teljes philologiai képzettség és mély

politikai belátás adják Schvarecz kezébe a fegyvert, melylyel a görög historia ósdi megcsontosodott megállapodásit egymásután dönti halomra, hogy új szempontok alapján az eddigiektől eltérő, új módszer szerint építse újra a görögök igazi történetét. Szinte újra elevenedik az ember, a midőn Schvarecz megvilágításában látja maga előtt ama régmúlt idők eseményeit, szembeállítva azt az eddigi sablonos felfogás eredményével.

Schvarecz Gyula oly művel ajándékozta meg a magyar tudományos irodalmat, melynek értékére a legilletékesebb német kritika már évekkel ezelőtt oly elismerőleg mondta ki véleményét. Mikor a *Die Demokratie von Athen* (1882.) megjelent, a külföldi német és olasz szakférfiak őszinte lelkesedéssel üdvözölték a kiváló magyar tudóst, *Nerrlich* dr. berlini tanár pedig kimondta, hogy a mi Mommsen a római történelemre, az Schvarecz a görög történelemre s hogy munkája a század monumentális alkotásai közé tartozik, melyre büszkék lehetünk.

Mi magyarok tehát elébb nyertük Schvarecz Gyula munkái révén a külföld elismerését, mintsem az ő tudományos kutatásainak gazdag eredményét saját nyelvünk útján magunkénak vallhattuk volna. De nekünk a külföld elismerésére is nagy szükségünk van. És most a midőn a hírneves tudós a „Görög történelem“-ben kutatásainak minden ízében eredeti és — szerény irodalmi viszonyaink mellett — annyira kiválóan értékes eredményét elénkbe tárja: annál nagyobb lehet megbecsülésünk a mű megjelenése alkalmából.

Nem volt Schvarecz kutatásainak iránya eddig sem ismeretlen a magyar tudományos irodalomban, mert az akadémia kiadásában megjelenő „Értekezések a Társadalmi Tudományok köréből“ füzetibe egymásután láttak napvilágot az ő értekezései. Ezek között találjuk: „Sallustius államformái és a görögök politikai irodalma“ (VII. köt. 8. szám), „További adatok a görögök politikai irodalmának kritikai történetéhez“ (VIII. köt. 4. sz.), „Melyik görög állam közelítette meg leginkább a képviselői rendszer alapgondolatát?“ (VIII. köt. 6. szám), „Az athenei állam és társadalom jelentősége az emberi haladásra nézve Kleisthenestől Ephialtesig“ (IX. köt. 2. szám), „Taras, Syrakusa, Akragas és egyéb görög államok demokratiája“ (X. köt. 9. szám) című értekezéseket. a nem rég felfedezett Ἀθηναίων πολιτεία-ról írt tanulmányait (XI. köt. 3. és 5. szám), „Herodotos és Anytos psephismájá“-t (XII. köt. 3. szám).

Sőt annak a szűkebb körnek, mely a budapesti tud. egyetemen (1894. óta) hallgatta az ó-kor historia tudós professorának a görög s főleg az athenei állam történelme köréből tartott előadásait, érdekes fejtegetéseit, nem ismeretlen a most megjelent munka egészben véve sem. Szerző előszava szerint a fentebb elősorolt értekezéseken kívül egyetemi előadásai képezik jelen művének fő anyagát s egyik célja „vezérfonalat nyújtani“ egyetemi előadásaihoz.

Schvarecz Gyula Görög történelme már bevezetésében elárulja szerzője teljesen önálló felfogását, midőn a *történelemnek* s ennek keretén

belül az ú. n. *ókor*nak fogalmát világítja meg „a tudomány mai állásához képest“. Érdekesen bírálván a történelem fogalmának meghatározására vonatkozó régebb és újabb nézeteket, arra a megállapodásra jut, hogy a történelem tárgyát képezhetik „mindazon események, állapotok és viszonyok a múltban, a melyeknek oktani egybefüggéséből a művelt nemzetek értelmi, erkölcsi és anyagi fejlődésének képe irodalmilag kidomborítható. Concrét nyelven szólva: mindaz, a mi a múltban az írott évkönyvek, törvényhozási aktusok, hivatalos, vagy magán följegyzések, epigraphikai fölíratok, műemlékek és szellemi termékek által megörökített múltban az államok alakulását, területnagybodadását, a területvesztéseket, ethnographiai alkatelemeit, állami intézményeit, társadalmi viszonyait, értelmi, erkölcsi és gazdasági életét mindezek fejlődésének menetében akként világítja meg, hogy az utókor az ok és okozati összefüggést lépésről-lépésre lehetőleg tisztán, világosan fölismerhesse. Az irodalomnak az a működése, mely ezt az utókor számára szemlélhetővé teszi: ez a „történelem“.

Épen így jár el az *ókori történelem* fogalmának meghatározásával. Schvarcz Gyula az *ókor*, *újkor* és *középkor* korszakos beosztására, mely *Cellarius* beosztásának alapján a múlt század végétől hagyományossá lett, kimondja, hogy az újabb haladás vívmányai mellett tovább fel nem tartható. Maga — a minket közelebről érdeklő — *ókor* „a tudomány világánál ma már egy egységes korszak“-nak el nem ismerhető és „legfőjebb conventionalis értelemben vett gyűjtőnévnek tekintetjük“.

A történelem *első* nagy kora az *aigypt-babyloni cultura* korának nevezhető (Kr. e. 3892—Kr. e. 538). A *második* nagy kort *görög-római világ* korának mondhatjuk, mely az új-babyloniai birodalom ledőlésétől (Kr. e. 583.) a görög-római szellemi élet kialakultáig, vagyis az ideig tart, míg az *Antoninok* által alapított athénei egyetemet végleg bezárták (Kr. u. 529.). Ez időponttal kezdődik egyszermind a történelem *harmadik* nagy kora, mely „a keresztyén-germán társadalom megalakulásához és a keresztyén-germán állameszme uralmáig vezet“. Tart pedig e korszak a franczia forradalomig (1789. illetőleg 1792.), a mikor a nyugateurópai társadalom az ú. n. „emberi és állampolgári alapjogok alapján“ születik újjá.

Ezek előrebocsátása után megjelöli Schvarcz pontosan azt a területet, melyen görög nép lakott, nem mint az egységes állam, de még nem is államszövetség, hanem ethnologiai tekintetben négy főtörzs: az *ioniaiok*, *dorok*, *aiolok* és *achatok* törzse és mint ezernél jóval több egymástól többé-kevésbé független *görög állam*. Fényes szerep jutott a görög nép szellemi, társadalmi, gazdasági és politikai életében ez államok közül többnek, de mindenik felett magasan kiemelkedik az *athénei* állam és társadalom. És „az a fény, melyben az egész görög világ emlékezete átragyog, ugyancsak töredékessé, ugyancsak

szórványosság halványulna el, ha nem kölesönözne annak az athénei állam és az athénei társadalom emléke egy nem kevésbé tömör, mint nagyszerű, éltető fényű góczpontot^a. De az athénei államnak ezen fölényét mégis csak korlátozott értelemben kell vennünk. Egyedül az athénei államra szórni minden fényt a többi görög államok rovására — mint ezt, mondhatni a minden idők legnagyobb írója és történet írója *Lord Macaulay* a *Milford* teszi — egyszersmind a történelem rovására esik. A mint a nagy angol történetíró, az athénei geniusról mond, csak akkor igaz, ha azt egyáltalán a görög szellemre vonatkoztatjuk. Ennek az igazságnak constatálása után felsorolja Schvarecz mindazon görög államokat, melyek „egy vagy más tekintetben, közvetlenül vagy közvetve belejátszanak a görög történelembe“. Ezek az államok mind megannyi város-államok, a magok kisebb-nagyobb területű vidékekkel, vagy a nélkül. Így területek és népességek különböző, de különbözőnek állami önállóságok mértékére is. Ezek közül a kisebbek aztán a hatalmasabb és gazdagabb város-államokkal állandó államszövetsége, vagy legalább fegyverszövetsége (*συνμαχία*) léptek. Ilyen szövetségek voltak az *athénei* *συνμαχία*, a *peloponesosi* államok *συνμαχία*-ja. A legnevezetesebb és legrégebb volt a *thebaiak* hegemoniája alatt a *boiot* szövetség stb.

Azután szól Schvarecz a görögök közös nemzeti intézményeiről, melyek „egyfelől a görögök közös állami vallásából fakadtak, másfelől meg a közös nemzeti torna- és műversenyekben nyertek kifejezést. Amazokhoz számítjuk az *Amphiktyonok* gyűlését meg a *jósdákat*; emezekhez a *pythiai*, *isthmosi*, *nemcai* és főként az *olympiai* játékokat. A görög társadalom három osztályáról (a szabadok, leigázottak és rabszolgák) emlékezve, áttér a görög történelem *korszakainak* megállapítására.

A görög történelem korszakos beosztása csakis kulturtörténelmi alapon történhetik, még pedig a hagyományos ion, thessal, herakleida-dór népvándorlási korszakok stb. elejtésével és „a legújabb kritika eredményeinek követelményei szerint“. Ennek megfelelőleg Schvarecz a következő öt korszakot állapítja meg:

1. Korszak a *mykenei* kultura kora, a legrégebb történelmi időktől Kr. e. 585-ig. — 2. korszak: a görög bölcsész tanfelekezetek által irányított kor, Kr. e. 322-ig. — A 3. korszak az *alexandriai*, azon időig, melyben az Antoninok Athént egyetem alapítása által a cultura góczpontjává teszik. — A 4. korszak pedig ott végződik, a midón *Justinian* christianizáló reformjaival véget vet a polytheista görög culturának 529-ben Kr. u. — Végül az 5. korszak a keresztyén görög történelmet foglalja magában a kelet-római birodalom keretében Konstantinápoly bevételéig 1453-ig. — Schvarecz jelen munkájában csak a három első korszakot tárgyalja s már a harmadikat is csak odáig, a midón a görög államok forma szerint római provinciává lesznek.

Miután így megszabta Schvarecz a kereteket, melyekben mozognia

kell előbb a görög történelem *modern megíróit*, azután áttérve az athenei történelemre előbb ennek *forrásait* teszi vizsgálatainak tárgyává. Itt végzi el az ő igazi romboló munkáját, már t. i. a mennyiben ennek szükségét érzi, hogy az ő saját önnálló felfogásában kialakult görög történelmet felépíthesse. Gondosan vizsgálja meg az épületet a maga egészében, aztán az anyagot veszi éles kritika alá, melyből az ez időig felépült. Egymásután bírálja a nagy *Grote*, azután *Oncken*, *Holm*, *Duncker*, *Curtius*, *Busolt*, *Beloch* és *Meyer* műveit. De legtöbbet foglalkozik *Grote*-tal, kinek műve „egyáltalán hatott az angolokra, francziákra és németekre“. Tartózkodás nélkül mutatja ki ezeknek hibáit, de tisztelettel emeli ki érdemeiket is.

A forrásművek kritikájánál sem kötik őt a hagyományos, szinte megcsontosodott nézetek. Szigorú kritika alá veszi *Herodotost* és a történelem atyjának nevezett első nagy görög történetíróval szemben óvatosságra int, mint a ki munkájáért 10 talenton, vagyis 60,000 drachma jutalomban részesült. Sorba veszi bíráló alá azután a többi nagyobb görög történetírókat: *Thukydidest* (Oloros fiát), *Xenophont*, *Platont*, *Ephorost*, *Chiosi Theopompost*, *Timaiost* (Sikelia nagy történetíróját) stb.

Schwarzcznak a *Kenyon*-féle 'Αθηναίων πολιτεία felől alkotott nézetei ismeretesebbek a m. t. akadémiában tartott értekezéseiből. Érdekes fejtegetéseiben szemben a csaknem általános nézettel, mely Aristoteles szerzőségét vitatja, kimutatja ő, hogy miért nem származhatik e mű Aristotelestől. Az a szembeszökő belső ellentét, mely Aristoteles „Politikája“ és a szintén neki tulajdonított 'Αθηναίων πολιτεία politikai felfogásában és irányában oly erősen kifejezést nyer, egyszersmind világos bizonyossága annak, hogy az 'Αθηναίων πολιτεία-t nem írhatta ugyanaz az Aristoteles, a ki a „Politiká“-t írta. Ő maga Schwarzcz sem tudja ugyan megállapítani ez íratból annak szerzőjét, de a körülményeket összevetve, annyit még is mond, hogy ezt leginkább *Demetrius Phalereus* írhatta.

Igazi kritikai élel bírálja Schwarzcz a többi forrásműveket is; nem csak a szoros értelemben vett történetírókat, hanem megemlékezik a szónokok, bölcsészek komédia- és tragédiaírókról is, hogy így átkutatva az egész nagy mezőt, annál nagyobb tájékozottsággal vezesse be olvasóit a görögök új alapokon felépített történelmébe.

Az első fejezetben „az athenei állam történelme Solonig“ tárul fel előttünk. Itt is legelőbb a korszakos beosztással jön tisztában Schwarzcz és az eddigi beosztásokat mellőzve, az 'Αθηναίων πολιτεία eljárásának megfelelőleg, *alkotmánytörténelmi* beosztást követ. És pedig *tizen-nyolcz korszakot* különböztet, meg a *Justinián* által az atheniekre mért csapás idejéig, Kr. u. 529-ig.

A következő fejezet „Solon timokrátiá“-ját tárgyalja, melynek keretén belül érdekesen ismerteti a Solon-féle államszervezetet. A négy

vyagonfoki osztályt: a *pentakosiomendimmosok*, *hippeusok*, *zengiták* és *théték* osztályát. Szól az államtanácsról (*βουλή*), mely 400 tagból állott; az *areiopag* tanácsáról. Felvilágosít, hogy kik voltak a *poléták*, a *11-csek*, a *kolakréták*. Az *Ἀθη. πολ.* híradását kiegészítve a többi forrás-művekével megértjük Schwarcz fejtegetéséből, hogy Solon a 4 ion *phyle* keretében 3—3 *τριτύς*-t (= 12), minden *τριτύς*-ön belül 4—4 *νυκταρχία*-t (= 48) állított fel. Ez utóbbiak, mint nevek is mutatja, (*νυξ, προξενον*) egy-egy hajót szereltek fel az állam céljaira.

Azután a bíróságokat sorolja föl, megjelölve működési körüket stb. Ilyenek voltak: az *Arcopag* tanács bírósága, a *Palladioni*, az *Apollon Delphinios* mellett ítélkező, a *Phreattöban* székelő és a *prytaneion*beli u. n. vérbíróság.

Magát Solont, a nagy törvényhozót, a ki író (költő) is volt egyszer-smind, nem mutathatja be Schwarcz úgy, mint ha ő „valami antik politikai jellem“ lett volna.

Áttérve a „*Peisistratos és Peisistratidák tyrannisé*“-nak fejtegetésére, nagyon érdekesen írja le, miként ragadta magához Peisistratos a főhatalmat (562. vagy 561. Kr. e.) s midőn később elűzetett, minő fortélylyal tér újból vissza (553. Kr. e.) diadalkocsiján a *Pallas Athéné*-nek híresztelt s az istennőt jellegző öltözetbe bújtatott, jól megtermett szép *Phye* virágárús leány aegise alatt. És az athénei nép térdre omlik a szép *Phye* előtt, mert szentül hiszi, hogy *Pallas Athene*. Azután a „tyrannis“ időszakának történeti méltatását adva, kimutatja a *Peisistratidák* érdemeit, kik a tudomány, földművelés, ipar, stb. fejlesztése s nagyszabású építkezések által Athént rövid időn a „nagyság útjára“ terelték.

Majd a „*Kleisthenes demokratiájá*“-nak kora (507—477. Kr. e.) tárul előnkbe sok érdekes és új vonással a persa háborúk mozgalmas idejéből. Vonzóan s a legélénkebb színekkel írja le itt a diadalmas fegyvertényeket s az ezek nyomában támadt politikai alakulásokat és társadalmi mozgalmakat.

Az „*Aristeides demokratiája*“ cz. fejezetben (477—462/1. Kr. e.) a *plateai* győzelem után történt nagy átalakulásokat s a persák ellen folytatott további küzdelmeket rajzolja e kiváló nagy historikusunk. Látjuk ebbe az oly nagy erkölcsi és anyagi erőt felmutató athenei államot egy hatalmas szövetségnek (*συνμαχία*) élén kiemelkedni. De ez időszaknak azt a ragyogó s erkölcsileg szeplőtlenül tiszta képét nem találjuk fel Schwarcz történeti megvilágítása mellett, mint a minőnek az athenei állam ez időszakát feltüntetni szeretik „hagyományos szellemű történetíróink és orthodox realphilológjaink“. Sokkal sötétebb színben tűnik fel az athenei államélet ez időszaka Schwarcz kritikája alatt. Míg egyfelől azt látjuk, hogy maga az athenei állam a *Delos* szigetéről Athénbe hurezolt közös szövetséges pénztárt kénye-kedve szerint használja fel saját céljaira, nagyszerű építkezéseire:

addig „archonok és egyéb tisztviselők egész tömegének sikkasztásait derítették föl“.

A hatodik kor Sch. beosztásában „*Ephialtes demokrátiája*“-ja, mely az *Arciopag* politikai hatalmának megdöntésével veszi kezdetét (Kr. e. 462/1.) és tart Kr. e. 411-ig. Több, mint 200 lapon érdekes részletben írja le az athénei történelemnek ezen nevezetes korát. Előbb Ephialtes reformját, azután a hadi eseményeket: az athénei szövetség újabb sikereit, melyeket aztán a féltékeny Sparta s peloponneszosi szövetség ellen folytatott háborúk hosszú sorozata váltott fel. A Perikles korának bírálatába bocsátkozva kimutatja Schwarz, hogy ez a kor távolról sem állott oly eszményi magaslaton, mint azt a hagyományos felfogás hiszi. Apró részletekben megismerkedünk itt az athénei állami és társadalmi élet egész berendezésével is.

Az „Ephialtes demokrátiája“ után gyors egymásutánban váltják fel egymást az újabb alkotmány-formák, melyek Schwarz művelődés-történeti beosztásának megfelelőleg egy-egy korszakot nyitnak meg. Ezek szerint következik 7. kor „A négyszáz autokrator“ kora (Kr. e. 411.) a 8. „Theramenes demokrátiája“ (Kr. e. 411—404.), a 9. „A harmincz, autokrator“ (Kr. e. 404—403.), a 10. „Tisamenos demokrátiája“ (Kr. e. 403—322.), a 11. „Antipatros alkotmánya“ (Kr. e. 322—318.), a 12. „Polysperchon demokrátiája“ (Kr. e. 318—317.), a 13. „Demetrios Phalereus epistasiája“ (Kr. e. 317—307.), és a 14. „Stratokles demokrátiája“ (Kr. e. 307—146). Ez utóbb jelölt korszakokat jelentőségöknek megfelelőleg már szűkebb keretben (alig száz lapon), de nem kevésbé érdekesen tárgyalja Schwarz. A legaprólékosabbnak tetsző adatok sem lényegtelenek előtte, sőt az ő éles kritikájában nem egyszer ezek döntenek nagyobb fontosságú kérdések felett is.

Így tör magának új utat hírneves, nagy tudósnak a görögök történelmének széles birodalmában. A régi, keményre taposott, megszokott, keskeny ösvényt mellőzte és széles, szabadon járható, új utakon vezet el bennünket ama régmúlt idők emlékei közé.

Az athénei állam történelmével végezve a mű utolsó részében a többi, fontosabb szerepet vitt görög államok méltatását adja Schwarz. Tíz görög állam történetét mutatja itt be u. m. Theba, Argos, Korinthos, Megara, Sikyon, Miletos, Taras, Syrakusa, Akragos és Sparta történetét. Legvégül pedig az aitol szövetség, meg az achai szövetség történetét tárgyalja.

Szádeczky Béla.

A magyar unitáriusok története a XVIII. és XIX. században, emlék- és életíratokban.

(Első füzet: Az unitárius vallást megmentő családok Irta *Kövár László*. Külön lenyomat a *Keresztény Magvető* 1898. és 99. folyamából. Kolozsvár. Ajtai K. Albert. 1899. 8-r II+92).

A nyolczvan éves *Kövár László* legújabb könyvének jellegét címe hűen tükrözi. Emlékírat az, apró életrajzokkal, történeti át-